

Eiximenis i Boeci en el llibre sapiencial català traduït al castellà per Jacob Zadique d'Uclés en 1402

Eiximenis and Boeci in the Catalan sapiential book translated into Spanish by Jacob Zadique d'Uclés in 1402

MARIA CONCA & JOSEP GUIA
maria.conca@uv.es
josep.guia@uv.es

Universitat de València

*En memòria de Curt Wittlin,
gran estudiós de l'obra de Francesc Eiximenis*

Resum: Presentem la descoberta d'una obra catalana sapiencial perduda, que va ser traduïda al castellà per Jacob Zadique d'Uclés, en 1402, per encàrrec de Lorenzo Suárez de Figueroa, mestre de l'Orde de Sant Jaume. L'obra continua desapareguda, però hi ha un testimoni documental de la seva existència i l'hem poguda identificar completament i detallada: un llibre que va ser escrit molt probablement a València, entre 1390 i 1402, format per una selecció d'enunciats sapiencials del *Dotzè llibre del Crestià* (1387), de Francesc Eiximenis, i de la *Consolació de filosofia*, de Boeci, en traducció catalana de Ginebreda (1390), a més d'alguns proverbis i apotegmes afegits. La descoberta ha estat possible, a partir de la traducció conservada, gràcies a l'aplicació del mètode de concordances fràsiques, ben útil per a la determinació de dependències, fonts i autories.

Paraules clau: Literatura medieval catalana, Literatura sapiencial, Traducció, Paremiologia contrastiva

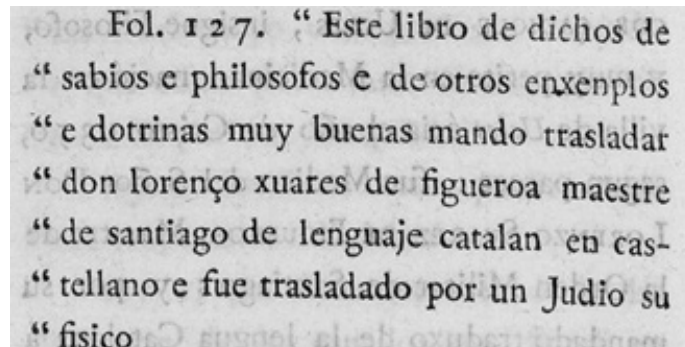
Abstract: We present the discovery of a lost Catalan sapiential work, which will be translated into Spanish by Jacob Zadique d'Uclés, in 1402, commissioned by Lorenzo Suarez de Figueroa, master of the Order of Saint James. The work continues to disappear, but there is a documentary testimony of its existence and we could identify it completely and in detail: a book most likely composed in Valencia, between 1390 and 1402, consisting of a selection of wisdom statements from Eiximenis's *Dotzè llibre del Crestià* (1387), from Boeci's *Consolació de filosofia*, in Catalan translation by Ginebreda (1390), plus some added proverbs and apothegms. The discovery was made possible, from the preserved translation, by the application of the method of phrasal concordances, very useful for the determination of dependencies, sources and authors.

Keywords: Medieval Catalan literature, Wisdom literature, Translation, Contrastive paremiology.

DATA PRESENTACIÓ: 16/07/2022 ACCEPTACIÓ: 01/09/2022 · PUBLICACIÓ: 29/12/2022

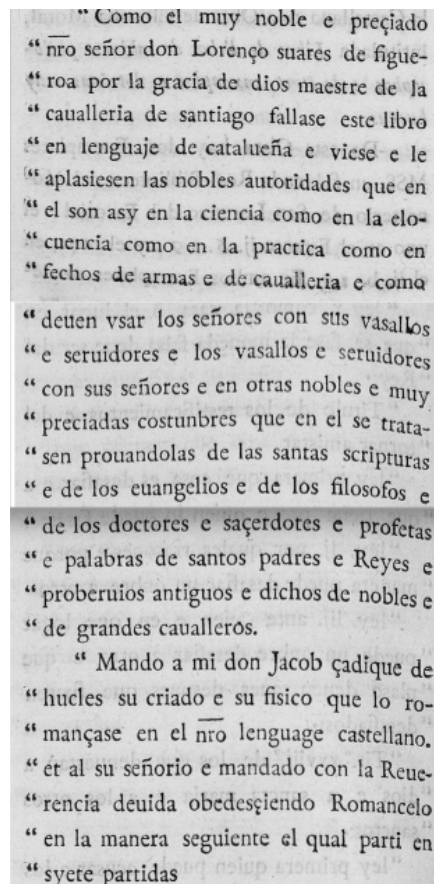
La traducció de Jacob Zadique d'Uclés

La primera notícia de la traducció castellana de Jacob Zadique d'Uclés la va donar Joseph Rodríguez de Castro (1739-1789), en la seva obra sobre els «escritores rabinos espanyoles» (1781: 264-265), a partir del manuscrit b-II-19 de la Biblioteca del Escorial, ff. 127ra-156vb. En va transcriure l'anotació inicial, on es parla de Zadique en tercera persona:

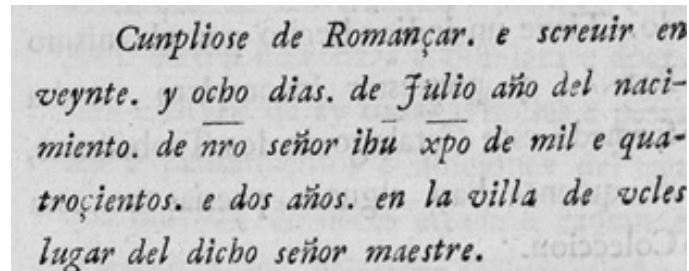
Fol. 127. “ Este libro de dichos de
“ sabios e filosofos e de otros enxemplos
“ e dotrinas muy buenas mando trasladar
“ don lorenço xuares de figueroa maestre
“ de santiago de lenguaje catalan en cas-
“ tellano e fue trasladado por un Judio su
“ fisico

Aquesta anotació va seguida del pròleg de Zadique, en què aquest explica la gestació i naturalesa del llibre:

“ Como el muy noble e preñado
“ nro señor don Lorenço suares de figue-
“ roa por la gracia de dios maestre de la
“ caualleria de santiago fallase este libro
“ en lenguaje de catalueña e viesse e le
“ aplasiesen las nobles autoridades que en
“ el son asy en la ciencia como en la elo-
“ quencia como en la practica como en
“ fechos de armas e de caualleria e como
“ deuten vsar los señores con stis vasallos
“ e seruidores e los vasallos e seruidores
“ con sus señores e en otras nobles e muy
“ preciadas costumbres que en el se trata-
“ sen prouandolas de las santas scripturas
“ e de los euangelios e de los filosofos e
“ de los doctores e saçerdotes e profetas
“ e palabras de santos padres e Reyes e
“ proberuios antiguos e dichos de nobles e
“ de grandes caualleros.
“ Mando a mi don Jacob çadique de
“ hucles su criado e su fisico que lo ro-
“ mançase en el nro lenguaje castellano.
“ et al su señorío e mandado con la Reue-
“ rencia deuida obedesçiendo Romancelo
“ en la manera siguiente el qual parti en
“ syete partidas

A continuació, Rodríguez de Castro transcriu els 13 primers enunciats sapiencials del capítol primer i, finalment, reproduïx el colofó de l'obra, datada a Uclés l'any 1402:

La semblança entre el descriptor de l'anotació inicial —*libro de dichos de sabios e filosofos*—, i el que havia fet servir Jafudà Bonsenyor al pròleg de la seva obra (1291-1294) —*paraules de savis e de philòsofs*—, va provocar l'error de pressuposar que l'obra traduïda per Zadique era la de Jafudà. Però només calia llegir-les una mica per veure que aquesta identificació era falsa. Des de José Amador de los Ríos (1863: VI, 304, nota 1), que fou qui introduí l'error, fins a Lluís Cabré i Montserrat Ferrer (2012: 034), la saga dels autors que l'han repetit és llarga i escandalosa, fins i tot amb posterioritat al treball en què Walter Mettmann (1960) denuncià la confusió (Conca & Guia 2013).

L'obra de Zadique s'ha conservat, totalment o parcial, en cinc manuscrits, descrits a l'edició d'Hugo Bizzarri (2019), per la qual citarem els enunciats (capítol, número). Consta de 768 enunciats sapiencials, exposats en set capítols o «partidas», d'extensió desigual i divisió temàtica arbitrària, malgrat la rúbrica inicial que porten tots, excepte el primer. És traducció d'un llibre escrit en català, que havia arribat a mans i coneixement de Lorenzo Suárez de Figueroa —«fallase este libro en lenguaje de Catalueña»—, el qual el va fer traduir —«mandó a mi don Jacob Çadique de Huclés, su criado e su físico, que lo romançase en el nuestro language castellano». Un llibre perdut avui, però que va existir i del qual presentem la descripció detallada del contingut.

La descoberta del text base de la traducció de Zadique

En preparar la nostra comunicació per al XIX Col·loqui de l'AILLC (Vic, juny 2022), relativa a les concordances fràsiques entre els enunciats de l'obra de Zadique (1402) i els de *Refranes famosíssimos y provechosos glosados* (1509), totes dues traduccions de sengles obres catalanes, esbrinàvem la documentació catalana de cada enunciat, seguint el nostre mètode de les concordances fràsiques (Conca & Guia 2014). En aquesta indagació, sempre apareixia Eiximenis i, a més, amb literalitat gairebé total de la formulació de Zadique envers el precedent eiximenià: el *Dotzè del Crestià* (1387), concretament. Aleshores, pel fil vam traure el cabdell: la primera gran part dels enunciats de Zadique eren traduccions d'altres enunciats espigolats del *Dotzè*, no necessàriament consecutius ni tant sols de capítols consecutius. Però els hi hem localitzats tots: els 637 primers enunciats de l'obra de Zadique provenen del *Dotzè*, tret d'alguns pocs d'interpolats.

Maria Conca & Josep Guia. Eiximenis i Boeci en el llibre sapiencial català traduït al castellà per Jacob Zadique d'Uclés en 1402

Després d'aquest nombrós contingent eiximenià, Zadique inicia una sèrie d'enunciats que posa en boca de Boeci, a partir de la meitat del seu capítol sisè i sense solució de continuïtat respecte als enunciats d'Eiximenis. Hem pogut comprovar que, efectivament, els pren de la versió catalana del llibre *De consolacione philosophiae* feta per Antoni Ginebreda (1390), no pas de la traducció anterior de Pere Sapllana, i ho fa seguint el mateix mètode d'anar espigolant çà i llà, al llarg de l'obra de Boeci. Així doncs, la segona part de l'obra de Zadique són 98 enunciats sapiencials extrets de la *Consolació* de Boeci, tots ells localitzats.

Al final de l'obra de Zadique, hi ha 33 proverbis i apotegmes, alguns dels quals amb documentació catalana coneguda, que potser figuraven afegits al final del llibre miscel·lani que va traduir Zadique, com era habitual en còdex d'aquesta temàtica per tal d'omplir els fulls en blanc.

El llibre que va encarregar traduir Suárez de Figueroa era, doncs, una obra sapiencial miscel·lània, formada per una selecció d'enunciats extrets d'Eiximenis i de Boeci, amb preferència pels de tipus més sentenciós que no pas narratiu, amb omissions i canvis en les referències a obres i autors, amb supressió de les rúbriques llatines i amb conservació i afegits de proverbis vulgars. Un llibre que es va compondre, materialment, entre els anys 1390 (versió de Ginebreda, possiblement a València) i 1402 (traducció de Zadique, a Uclés). És realment sorprenent que en el breu termini de 12 anys es fes el llibre extracte descrit i que aquest ja es traduís a Castella. Una difusió precoç. Queda oberta la recerca del camí que seguí aquest llibre, de València a Uclés, potser mitjançant l'Orde de Sant Jaume, possiblement des de la comanda de Sant Jaume d'Uclés que l'Orde tenia a València, l'església de la qual s'hi mantingué dempeus fins els anys 40 del segle xx.

Amb tot, abans del trasllat a Uclés del llibre, a València n'hi degué quedar una altra còpia, si més no, com en dona prova un assentament a l'inventari de la Reina Maria, esposa del Magnànim, tal com ho va advertir Jaume Riera (1989: 703). Efectivament, a l'inventari dels béns de la Reina, fet a València arran de la seva mort (1458), hem comprovat que hi ha un assentament que diu:

Item hun altre libre apellat *Dits de Jhesu Christ e Doctors*, cobert ab posts engrutades negres, escrit en paper, qui comença en lo primer dit: *Diu Jhesu Christ que sens ell no podem fer res*, e lo derrer dit de la darrera carta feneix: *Cesar ni millor que'l Traja*, intitulat XXI segons pus larch es contingut en libre de scriva de ració. (Toledo 1961: 48)

L'incipit és coincident amb el segon enunciat del recull de Zadique, agafat del capítol 6 del Dotzè:

Com diu Jhesucrist, Johannis XV: <i>Sine me nichil potestis facere</i> , ço és que sens ell no podem res fer, ne res que façam pot haver durada ne pot venir a bona fi. (Eiximenis, <i>Dotzè</i> , cap. 6)	Dize el sabio: El comienço del saber es el temor de Dios. (Zadique, <i>Dichos</i> , I.1) Dize nuestro señor Jesuchristo que sin Dios non podemos fazer cosa, nin cosa que fiziésemos duraría, nin podría aver buena fin. (Zadique, <i>Dichos</i> , I.2)
--	--

Com a primer enunciat de la seva obra, Zadique en trià un sobre el temor de Déu com a origen de la saviesa, que també figurava en el seu model:

<i>Radix sapiencie timere Deum</i> , e vol dir que la raïl de saviea és tembre a nostre senyor Déu, la qual raïl és axí necessària majorment al regent, que sens aquella ell és perdut. (Eiximenis, <i>Dotzè</i> , cap. 471)	Esripto es que la raíz de la sabiençia es temer a nuestro señor Dios, la qual raíz es así neçesaria e mayormente al regidor, que sin ella él es perdido. (Zadique, <i>Dichos</i> , IV.82)
--	---

Potser d'aquesta manera, el jueu Zadique defugia de presentar l'obra com a exclusivament cristiana: posava al davant un enunciat teocràtic d'abast general, molt habitual en textos sapiencials, deixava en segon lloc l'enunciat atribuït a Jesucrist i ometia el títol *Dits de Jhesu Christ e Doctors*, si el duia el model. En aquest sentit, és erroni afirmar que «l'incipit no coincideix», com fan L. Cabré i M. Ferrer (2012: 034).

Pel que fa a l'explicit de l'anotació de l'inventari de la reina Maria, que no coincideix amb el final de l'obra de Zadique, és possible que al volum consignat per l'escrivà notarial hi hagués afegida una altra obra amb aquest explicit.

Els proverbis vulgars

En el panorama descrit hi ha diversos textos a tenir en compte: primer, el *Dotzè del Crestià* d'Eiximenis i la *Consolació de filosofia* de Boeci, en traducció catalana de Ginebreda; segon, el text intermedi, que designarem X, constituït per la selecció mencionada d'enunciats d'Eiximenis i de Boeci, amb alguns proverbis i apotegmes afegits; tercer, la traducció de Zadique, que designarem Z, també amb algunes interpolacions. Les modificacions textuais en còpies i traduccions eren ben habituals a l'època; en el nostre cas, podien ésser degudes al text X o al Z, però cal atendre que les puntuals incorporacions d'enunciats sapiencials serien més pròpies de l'autor que enllestia un llibre sapiencial, fent una selecció al seu albir, que no del traductor d'un llibre ja fet; hagut compte, a més,

que l'autor de X llegia el text d'Eiximenis que li podia suggerir la inclusió d'un proverbi, mentre que Zadique només tenia al davant la selecció d'enunciats de X. Els sis casos en què apareix el mot *refrán* (I.26, III.28, IV.77, IV.101, IV.160, IV.179) aporten una documentació primerenca, en l'accepció del mot com a proverbi vulgar, tant de refrany (si figurava en X) com del castellà *refrán*.

Sobre les fórmules d'inserció de cada enunciat sapiencial —constants i reiteratives: *Dize el sabio, Dize nuestro senyor Jesuchristo, Dezia Boecio, Dize Daniel profeta...*— és clar que devien figurar en X, ja que, altrament, si en X només hi havia l'enunciat sense atribució d'autoria, Zadique no hauria pogut saber-la i afegir-la.

Ens ocupem a continuació del trasllat i la incorporació, des de les obres de partida d'Eiximenis i Boeci, dels *proverbis* que, amb aquesta referència explícita, figuren en l'obra de Zadique.

Dotzè del Chrestia (Francesc Eiximenis)	Dichos de sabios (Jacob Zadique d'Uclés)
Com diu el proverbi comú , <i>Legere et non intelligere negligere est</i> , e vol dir que legir per rahó de estudiar e no entendre no és sinó perdre temps (cap. 11)	Dize el proverbio común que leer por razón de estudiar e non entender non es ál sinon perder tienpo (I.9)

Aquest proverbi és, de fet, la sentència final del pròleg dels *Disticha Catonis*: *Legere enim & non intelligere, negligere est*, que tenim reportada en català al *Libre de Cató* del ms. 1031 de la BNC, ff. 185va-191vb, editat per Gabriel Llabrés (1889: 93-119): *Legir e no entendre és menyspresament de les escriptures e del Maestre*, i que Eiximenis ja menciona com a proverbi comú.

Dotzè del Chrestia (Francesc Eiximenis)	Dichos de sabios (Jacob Zadique d'Uclés)
...car sens comparació pot mils aprendre de parlar l'om qui tot dia hou parlar los altres en diverses maneres que no aquell qui està en lo desert, qui no n'ou nagú. Per tal diu hom ací un proverbi quant veu hom algun hom pech en la comunitat, ço és que no són tots los bochs en la muntanya, quaix volent dir que aquells qui estan en les muntanyes són com a bochs en parlar e en altres coses (cap. 12)	Por esto dizen los omes un proverbio quando veen algun omne nesçio: Non estavan todas las bestias en el campo (I.10)

És evident que el connector consecutiu inicial en Z, i probablement també en X, no hi fa sentit, ja que no s'hi reproduceix el text previ que el justifica. Tampoc no s'hi trasllada la glossa final explicativa d'Eiximenis.

Dotzè del Chrestia (Francesc Eiximenis)	Dichos de sabios (Jacob Zadique d'Uclés)
Diu l' eximpli que pahor guarda la vinya (cap. 26)	Dize el refrán : miedo guarda viña que non viñadero (I.26)

En la documentació catalana de finals del segle XIV, hi ha altres dues referències del proverbi: «Per tal li deia son marit a vegades: Dona, que s que diga lo bander, pahor guarda la vinya» (*Terç del Chrestia*, cap. 96) i «Diu l'eximpli que pahor guarda la vinya» (*Doctrina compendiosa*, cap. 38). En castellà, segons Eleanor S. O'Kane (1959:160), el proverbi apareix en obres del segle XV com el *Glosario del Escorial* i el *Seniloquium*. Així doncs, és possible que Zadique completés l'anotació d'Eiximenis i de X amb la segona part: *que no viñadero*, si ja circulava en castellà, i que canviés el mot *eximpli* per *refrán*. Però, vista la referència al bander 'guarda rural' que hi ha en la intertextualització del *Terç* —més adequada que no viñadero—, no es pot descartar una formulació catalana com: *Paor guarda la vinya, que no lo bander*, la qual podria haver estat feta servir per l'autor del text intermedi. Al segle XVII, a Mallorca, el *Vigilant despertador* (1623) recull *Temor la vinya guarda*, mentre que, a Castella, Gonzalo Correas incorpora al seu refranyer (1627), amb codificacions manipulades per l'obtenció de rima: *Viña guarda miedo, ke non viñadero i Miedo guarda viña, ke no viñador, niña*.

Dotzè del Chrestia (Francesc Eiximenis)	Dichos de sabios (Jacob Zadique d'Uclés)
Ítem dix lo Savi: <i>Quod ubi est multitudo, ibi est confusio</i> , e volch dir que là hon ha gran multitut, aquí ha tanta confusió que negú no la pot capdellar ne regir (cap. 71)	Dize el sabio: Onde es la gran muchedumbre, allí es tanta de confusión que ninguno non la puede acabdellar nin regir (II.20)
Per tal dix lo proverbi : Ubi multitudo, ibi est confusio, ço és que lla hon ha multitut, aqueí ha gran confusió de tota rahó e deffalliment de enteniment (cap. 83)	Dize el proverbio común que donde es muchedumbre es mucha confusión de toda razón e fallesçimiento de entendimiento (II.28)

En aquest cas, veiem com un mateix proverbi és adjudicat al Savi (Aristòtil) i, a poca distància, és presentat com a proverbi sense referència d'autor. Al text Z o al text X, el proverbi va rebre el qualificatiu de comú.

Dotzè del Chrestia (Francesc Eiximenis)	Dichos de sabios (Jacob Zadique d'Uclés)
Car, com diu lo proverbi magistral, <i>Mulier prona rey que prohibetur ei</i> , e vol dir que la fembra naturalment és inclinad'a voler e desijar ço que hom li tol e li veda (cap. 84)	Dize el proverbio maestral que la fembra naturalmente se inclina a querer e desear lo quel omne le tira e vieda (II.29)
Car, com diga Aristòtil <i>in secundo Reticum, que Prohibicio auget concupiscenciam</i> , ço és que la fembra se encén a amar ço qui li és vedat (cap. 542)	Dize Aristótil que la fembra se ençiende amar aquello que le es vedado (IV.150)
Per tal dix lo versificador axí: <i>Mulier prona rey que proibetur ei</i> , e vol dir que la fembra és inclinada a voler ço que hom li veda (cap. 780)	Dize el sabio que la fembra es inclinada a querer mucho lo quel omne le vieda (V.117)

Tot i la reiteració d'aquest enunciat en Eiximenis, al *Llibre de les dones* només hem trobat una formulació lleugerament afí: «Tostemps volen coses contra rahó» (cap. 137).

<i>Dotzè del Chrestia</i> (Francesc Eiximenis)	<i>Dichos de sabios</i> (Jacob Zadique d'Uclés)
Per tal diu lo proverbi comú que part triada, sens vergonya és menjada (cap. 92)	Dize el proverbio común que la parte avida sin vergüenza es comida (II.32)

Aquest proverbi és transcrit i reconegut com a català pel paremiòleg humanista castellà Hernán Núñez (1555): «*Pa tallat, sens vergonya és menjat*. El valenciano. *Pan revanado, sin vergüenza es comido*». Al segle següent, Gonzalo Correas (1627) el modifica i l'incorpora al seu refranyer com a castellà: *Pan rebanado, sin vergüenza es mascado*. Sense vergonya.

<i>Dotzè del Chrestia</i> (Francesc Eiximenis)	<i>Dichos de sabios</i> (Jacob Zadique d'Uclés)
Com diu lo propheta : <i>Non est consilium contra Dominum</i> (cap. 6) Car diu lo propheta : <i>Non est consilium contra Dominum</i> , ço és que negun refugi no val res qui sia contra la voluntat de Déu, car Déus en un punt ho dissipa tot (cap. 103) Car diu lo propheta : <i>Non est consilium contra Dominum</i> , e vol dir que negun consell no profita contra la ordinació de Déu, majorment a quell qui mal usa de tan gran do de Déu com és do de consell (cap. 733)	Dize el proverbio común que ningunt refugio non vale que sea contra la voluntat de Dios, ca en un punto lo destruirá todo (III.3) Dize el propheta que ningund consejo non aprovecha contra la ordenación de Dios e mayormente aquel que mal usa (V.79)

L'enunciat és pres de *Proverbis*, 21-30: *Non est sapientia non est prudentia non est consilium contra Dominum*, per bé que Eiximenis l'atribueix reiteradament a *lo propheta*. La primera anotació d'Eiximenis només porta el text llatí, mentre que les altres dues porten diferents glosses explicatives catalanes i són les que passen a X i a Z, en un cas amb canvi de *propheta* per *proverbi*. Justament aquesta és la que concorda amb un dels enunciats de Jafudà Bonsenyor: *Qui fuyg, que Déu lo cerca?* (núm. 20), que suposem agafat del *Calila e Dimna*: *Ninguno non puede fuyr nin esquyvar el juyzio de Dios*.

<i>Dotzè del Chrestia</i> (Francesc Eiximenis)	<i>Dichos de sabios</i> (Jacob Zadique d'Uclés)
Car la cosa qui és comuna és per tots menyspreada e dada a no cura. E no-res-menys que, si no s partexen les coses, seguexen-se grans bregues per lo comunicar e participar ensemps. Per tal dix la lig de natura: No faràs a altre ço que no vols per tu matex. (cap. 167)	Dize el sabio que la cosa que es de común es menospreziada de todos e non turable. (III.27) Dize el refrán vulgar : Fecho de común, fecho de ningunt. (III.28) Dize la ley de natura: Non quieras para otrie lo que para ti non querries. (III.29)

En català, el proverbi: *Qui serveix a comú no serveix a ningú* es troba documentat al segle XIV: al *Dotzè del Crestià* (cap 394) i a la *Doctrina compendiosa* (cap. 35), esmentat com a *proverbi antic* o com a *proverbi*

vulgar, i als *Refrany rimats* de finals del xv: *Servir a comú / servir és debades*. En castellà, la formulació: *Quien façe por común, façe por ningún* apareix al segle xv, al *Seniloquium* (núm. 429) i en una obra de Gómez Manrique, i la variant: *Obra de común, obra de ningún* figura al refranyer d'Hernán Núñez (núm. 5577), del segle xvi. Així doncs, podem preguntar-nos si en X ja hi havia una interpolació amb la formulació apuntada del proverbi català o amb la variant: *Fet de comú, fet de ningún*, o si tota la interpolació és deguda a Zadique.

Dotzè del Chrestia (Francesc Eiximenis)	Dichos de sabios (Jacob Zadique d'Uclés)
Com diga lo proverbi que a llop durment no li entra lagosta en dent (cap. 92)	Dize el proverbio que a lobo durmiente non le entra gusto en el vientre (III.55)

Aquest proverbi es troba documentat al *Romancea proverbiorum* i al *Terç del Crestià* (cap. 439).

Dotzè del Chrestia (Francesc Eiximenis)	Dichos de sabios (Jacob Zadique d'Uclés)
Per tal diu l' exemple que més val giny que força (cap. 213)	Dize el enxemplo que más vale engeño que fuerça (III.74)

D'aquest proverbi hi ha abundant documentació catalana medieval (*Terç del Crestià*, *Doctrina compendiosa*, *Històries troianes*, *Facet*, en Pacs, *Tirant lo Blanc*, *Liber elegantiarum*), però no n'hi ha de castellana. Del refrany equivalent en castellà *Más vale maña que fuerça* no se'n coneix documentació medieval.

Dotzè del Chrestia (Francesc Eiximenis)	Dichos de sabios (Jacob Zadique d'Uclés)
Deya Demóstenes: hom qui seny no ha, per bé que sia generós e daytan gran sanch com se vulla, naturalment es servent e subjugat als savis. Per tal deya que era gran folia qui contra natura feya lo fol regnar, car deya lo proverbi comú axí: <i>Quod natura negat nemo feliciter auget</i> . E vol dir que ço que natura nega negú no pot fer que jamés prosper ne vinga a bé. (cap. 341)	Dixo Demestes quel omne que seso non ha, por bien que sea grand omne e de muy alta sangre, naturalmente es serviente e subjudgado a los sabios. E dezía que era grant locura e contra natura el que fazía reinar al loco (III.116) Dize el proverbio común que natura niega que ninguno pueda fazer cosa provechable nin que venga a buena fin, si de poco seso usa, ca el seso es guiador de todos bienes. (III.117)

Les males lectures i els canvis en els antropònims són habituals entre els copistes i traductors de l'època: *Demóstenes* -> *Demestes*. A banda d'això, Eiximenis cita com a proverbi comú una màxima llatina que ja devia de circular així, perquè Jean Gerson (1363-1429) també la cita en una de les seves obres com a *metrum vulgatum*. Una vegada més, no podem saber si l'afegit final: *si de poco seso usa, ca el seso es guiador de todos bienes* prové de X o és introduït en Z.

<i>Dotzè del Chrestia</i> (Francesc Eiximenis)	<i>Dichos de sabios</i> (Jacob Zadique d'Uclés)
	<p>Esripto es que comiendo e beviendo avemos de bevir por que podamos servir espiritualmente a Dios (IV.76)</p> <p>Dize el refrán: Comamos por que bivamos, mas non bivamos por que comamos (IV.77)</p>

No hem trobat el precedent en Eiximenis d'aquest dos enunciats consecutius anotats per Zadique, temàticament afins i el segon presentat com a *refrán*. De fet, tampoc no hem trobat el text d'Eiximenis que els pogués inspirar, ja que no hi ha res de semblant entre el capítol 459, on hi ha el precedent de l'enunciat IV.75 de Zadique i el cap 468, on hi ha el precedent del IV.78. Sense una altra informació, cal concloure que podrien ser amplifcacions directes de X o de Z. L'enunciat presentat com a *refrán* no és altra cosa que una sentència normalment adjudicada a Plató, en els llibres sapiencials de transmissió aràbiga.

<i>Dotzè del Chrestia</i> (Francesc Eiximenis)	<i>Dichos de sabios</i> (Jacob Zadique d'Uclés)
<p>La nostra humana natura és fràgil e sens tota fermetat; si no s ferma en Déu qui és pura virtut e força, tantost cau. Car, com diu sent Gregori, <i>Qui labenti innititur necessitate est ut cum labente labatur</i>, e vol dir que aquell qui s sofer sobre la cosa qui cau, necessària cosa és que caga ab la cosa en què s sofer. (cap. 495)</p>	<p>Dize Sant Gregorio que aquel que se sofre sobre la cosa que cae, neçesaria cosa es que caya él con la cosa en que se sufrió (IV.100)</p> <p>Dize el refrán que quien a mal árbol se arrima, mala sonbra le cobija (IV.101)</p>

La interpolació del refrany degué estar inspirada en el context complet del paràgraf d'Eiximenis, i aquest context el coneixia l'autor de X però no el de Z. Observem, a més, que el refrany s'hi cita modificat (canvi de *bon* i *bona* per mal i mala, en referència a l'*arbre* i a l'*ombra*), d'acord amb el relat d'Eiximenis, que preconitza que el príncep «deu avorrir caractains, devins, sortillers, confiança en senyals, badomeries, fitons e tota espècie d'aytals hòmens (...) mas sobretot se deu lunyar d'eretges». Heus aquí el *mal arbre*. El coneixement únicament de l'enunciat de sant Gregori no podia suggerir la inclusió del proverbi modificat. Insistim en l'aspecte de la modificació perquè aquest proverbi sempre l'hem trobat en la versió canònica, amb *bon arbre* i *bona ombra*, en la línia de recomanar acostar-se als bons. Es troba documentat en català (*Proverbis àrabs*), aragonès (*Romancea proverbiorum*), castellà (*El Caballero Cifar*) i portuguès (*Ulysípo*), per la qual cosa conjecturem que passà de l'àrab a les llengües romàniques peninsulars, amb petites variants.

<i>Dotzè del Chrestia</i> (Francesc Eiximenis)	<i>Dichos de sabios</i> (Jacob Zadique d'Uclés)
<p>Per tal diu l'eximpli: Digues-me ab qui hyràs e yo dir-t'è què faràs. Per què lo príncep qui desija ésser savi aja servidors e companyia d'òmens savis, e profitarà sens dubte en saviea (cap. 499)</p> <p>Per tal dix lo proverbi antich axí: Digues-me ab qui vas e yo dir-t'è què fas (cap. 769)</p>	<p>Dize el enxemplo: Dime con quien irás e dezirte qué farás; dime los que estaban e dezirte lo que fablavan; dime los que y seían e dezirte lo que dezían. Por lo qual el príncipe que desea ser sabio aya servidores e compañía de omes sabios e provecherà sin dubda la sapiencia (IV.112)</p> <p>Por esto dezía el proverbio antigo: Dime con quien irás e dezirte qué farás; dime los que estaban, dezirte lo que fablavan; e dime los que seían, dezirte lo que dezían (V.107)</p>

Eiximenis recull també el mateix proverbi als capítols 127 i 808 del *Dotzè*, en aquests casos no seleccionats en X ni traslladats a Z. Atenent els trets lingüístics, la interpolació que presenta Z és de procedència catalana, és a dir, que ja devia figurar en X. No hi ha documentació medieval castellana d'aquest proverbi. Al *Seniloquium* (s. xv) figura: *Non con quien naces, sino con quien paces* i Hernán Núñez (s. xvi) anota: *Dime con quien pases u dezirte he qué hazes* i *Dime com quién vas, dezirte he qué mañas has*. Aquesta darrera formulació la reproduïx Gonzalo Correas (s. XVII), amb l'observació següent: «“Kon kién vas” se usa en Aragón [és a dir, en Catalunya] por lo ke en Kastilla “kon kién andas”».

Dotzè del Chrestia (Francesc Eiximenis)	Dichos de sabios (Jacob Zadique d'Uclés)
	Preguntado fue al sabio que pesava más que las peñas e dixo que la debda (IV.157)

Al *Dotzè* no hi ha res de semblant entre l'enunciat atribuït al senador de Roma Quincià (cap. 565), precedent del IV.156, i l'atribuït a «los grans doctors» (cap. 566), precedent del que numerem nosaltres com a IV.157bis (perquè és diferent del IV.157). Per això, donada la diversitat temàtica, resulta sorprenent aquesta interpolació extemporània. El tòpic que el *dente* és una de les coses més feixugues del món ja el recull Jafudà Bonsenyor (amb la variant de l'ansia que provoca i no amb el símil de la pesantor), a partir de fonts aràbigues (que aquestes sí que el comparen al pes de les penyes).

Dotzè del Chrestia (Francesc Eiximenis)	Dichos de sabios (Jacob Zadique d'Uclés)
Daviu, axí matex, en lo Psalm de cinquanta-dos diu axí: Deum non invocaverunt; illich trepidaverunt timore, ubi non fuit timor. Quoniam Deus dissipavit ossa eorum qui omnibus placent: confusi sunt quoniam Deus apremit eos, e vol dir axí, que alguns són qui no s'han cura de invocar Déu en ses necessitats e misèries, mas recorren als hòmens, temen-se d'açò en què no y cal aver paor, ço és que ls hòmens no los defallen, e per tal temenlos de ofendre; per la qual falsa esperança, Deus los dissipa e ls anul la tot ço què s confiaven en ells, e ço que n'esperaven no ve a fi,... (cap. 567)	Dize David en el <i>Salmo</i> que algunos son que non han cura de llamar a Dios en sus nesçesidades e en sus menesteres, mas recórrense a los omes, témense de lo que non ay nin le incalle avar pavor. E esto es que los omes non les desfallesçen e por tal témenlos de ofensar, por la qual falsa esperança Dios los desçipa e amengua todo aquello en que se confían e esperan en ellos e non vienen a buena fin, que quiere tanto decir que omne non ponga su fiuza en omne de qualquier estado que sea por quanto todos desfallesçen, mas que la ponga en Dios (IV.159) Dize el refrán : Fiuza de omne es sufrença de caña (IV.160)

És evident que tot aquest passatge d'Eiximenis —també abans i després del fragment reportat— va suggerir a l'autor de X o al de Z la inclusió d'interpolacions: el paràgraf final de l'enunciat IV.159 i el refrany IV.160. Si fou l'autor de X, el refrany devia tenir una formulació com aquesta: *Esperança en home és sofrença de canya*. A l'obra de Jafudà Bonsenyor, hi ha un capítol dedicat a la *sofrença* 'resignació, paciència', amb tres proverbis.

<i>Dotzè del Chrestia</i> (Francesc Eiximenis)	<i>Dichos de sabios</i> (Jacob Zadique d'Uclés)
Diu hom que tant va lo cànter a la font fins que trenca (cap. 597)	Dize el refrán que atanto va el cantarillo a la fuente fasta que allá dexa el asa o la fuente (IV.179)

D'aquest proverbi hi ha una primera documentació en francès: *Tant va li pot a l'aive qu'il brise* (*Proverbes au vilain*, final s. XIII), la qual concorda amb la codificació d'Eiximenis, en la literalitat de la segona part. La següent anotació catalana que coneixem és a *L'Espill* (s. XV): *Qui molt s'ensaja / a l'aigua anar / ell ha lexar / lo coll o l'ansa*, la qual ja duu la segona part en formulació metafòrica, d'acord amb la diacronia paremiològica habitual: primerament, l'expressió directa, i posteriorment, l'embelliment (símls, metàfores, rima...). Les primeres documentacions castellanes (*El caballero Cifar*, *Seniloquium*) ja porten la metàfora de la segona part, com en Z. Observem que, en aquest cas, el mot *refrán* no figura lligat a un proverbi interpolat (en X o en Z), sinó a un que Eiximenis introdueix amb la fórmula d'inserció proverbial: *Diu hom*.

<i>Dotzè del Chrestia</i> (Francesc Eiximenis)	<i>Dichos de sabios</i> (Jacob Zadique d'Uclés)
Per tal diu l'eximpli : Si vols perdre ton jovent, servex senyor desconexent (cap. 642)	Dize el enxienplo: Si quieres tu juventud aver perdido, sirve señor desconosçido (IV.231)
Més val viure en sa terra en perill de mort e reposadament, que ab treball e ab semblant perill servir senyor desconexent (cap. 779)	Dize el sabio que más vale bevir en su tierra folgadamente, que con trabajo e afán servir señor desconosçido (V.115)

La primera documentació catalana de no servir senyor desconexent es troba al *Llibre de les bèsties* de Ramon Llull: «Lo cavall aconsellà al bou que fugís i que s'entornàs a sa terra, car més li valia estar en perill de mort en repòs, entre sos parents, que en treball i amb senyor desconexent». Eiximenis la reproduïx, sense mencionar la font, al capítol 779 del *Dotzè*, l'autor de la selecció X la recull i, en Zadique, perd sentit per ometre la referència al perill en ambdues parts, a més de l'error de *fals amic*: *desconexent* -> *desconosçido*.

<i>Dotzè del Chrestia</i> (Francesc Eiximenis)	<i>Dichos de sabios</i> (Jacob Zadique d'Uclés)
Diu lo comú eximpli que més val errar per consell d'altre que avenir per si mateix (cap. 713)	Ca dize el enxemplo común que más vale errar por consejo de otro que açertar por sí mesmo (V.17bis)

En un dels enunciats sapiencials de Jafudà Bonsenyor (núm. 52), s'hi conté el proverbi: *Més val consell d'altri que de si mateix*, el qual concorda temàticament amb altres dues entrades de la mateixa obra: *Fort erra qui s'fia ab son consell* (núm. 303) i *Qui demana consell soven, si avè, és loat, e si erra, no és blasmat* (núm. 305). Eiximenis, cent anys posterior a Jafudà, ja anota una encunyació del mateix camp semàntic com a proverbi vulgar. L'afegit del mot *comú* tant pot deure's a X com a Z.

Dotzè del Chrestia (Francesc Eiximenis)	Dichos de sabios (Jacob Zadique d'Uclés)
Per tal diu P'eximpl comú : Partex-te dels teus e aïrar-t'à Déus (cap. 720)	Por tal dize el enxemplo comú : Pártete de los tuyos e adorarte ha Dios (V.43)

En Z no s'entèn *aïrar-t'à* i, a més de traduir-la per *adorarte*, en altres testimonis de l'obra de Zadique figura *cuïtar* i *ayudar*. Un altre gironí, Francesc de la Via, usa la parèmia en els versos provençals de *Lo procès de la senyora de Valor contra Bertran Tudela* (1406): «Haugatz com ho diu clar / aycests eximplis breus: / *lunye't tu de los tus / e z ayrar-t'à Déus*», i en versos catalans la retrobem a la València de la fi del XV, a *L'Espill*: «Lançant riquesa, / cerca pobrea. / *Lunya's dels seus, / ira-la Déus*». En traduccions castellanes posteriors a Z, a la vista de la pèrdua de la rima *teus / Déus* (-> *tuyos / Dios*), s'hi substitueixen els verbs *partir* i *aïrar* per *alexar* i *dexar*, respectivament, i així fan: *Quien de los suyos se alexa, Dios lo dexa* (*Refranes famosísimos y provechosos glosados*, 1509), però no hem trobat testimonis castellans d'ús contextualitzat d'aquesta formulació.

Dotzè del Chrestia (Francesc Eiximenis)	Dichos de sabios (Jacob Zadique d'Uclés)
Diu P'eximpli antich que tothom qui per son infant se desfàça deu perdre lo cap ab colp de maça (cap. 792)	Dize el enxemplo antigo : Todo omne que por su fijo se desfaza debe prender por la cabeça un golpe de maça (V.128)

A l'inici del mateix paràgraf del *Dotzè* hi ha un «consell per als pares, e és aquest, ço és, que no dons tant a ton fill en vida que puys li ages a anar detràs». Quant a la locució verbal *Desfer-se per son infant*, n'hi ha una variant en la primera clàusula d'un proverbi ternari del *Llibre de tres*: «Tres pets feu Salamó: lo primer en la barba d'aquell qui es desfà per maridar sa filla...». La diacronia d'aquest proverbi és prou clara (Bataller 2001: 121-123): 1) En l'obra *Liber de moribus hominum et officiis nobilium super ludo scacchorum*, escrita a començament del segle XIV per Jacobo da Cessole, figura el proverbi com a cloenda d'un *exemplum*, en versió italiana dialectal del nord d'Itàlia: «Questo e el testamento de Giovanni Gavasa: *Chi se per altrui lassa sia amazato con questa maça*». 2) En la traducció catalana (anterior a 1385), apareix el proverbi amb la formulació: «Aquest és lo testament d'en Johan Cavatxa: *Qui si matex per altri se desfàça sia massat ab aquesta massa*». 3) El text català és traduït al castellà: «Yo Johan de Gavaza fago este testamento: *Que cualquier que menosprecia a sí por dar lo suyo a otro [...] que en la frunte le den con esta maça*». D'altra banda, també el retrobem en *Refranes que dizen las viejas tras el buego* (1508): *Quien da de lo suyo ante de su muerte mereçe que le den con un maço en la frente*.

Dotzè del Chrestia (Francesc Eiximenis)	Dichos de sabios (Jacob Zadique d'Uclés)
Diu P'eximpli que qui aja or en borsa que aja mel en bocca (cap. 801)	Dize el enxemplo catalán : Quien non tiene oro en bolsa tenga miel en boca (V.134) El castellano dize: Quien non tiene miel en orça téngala en la boca (V.135) E aún dize otro enxemplo: Cortesía de boca, mucho vale e poco costa (V. 136)

La determinació com a català del proverbi V.134 no té sentit que fos de l'autor de X, per a qui tots els enunciats que seleccionava eren catalans. Altrament, el més versemblant és que l'afegit *catalán* de l'enunciat V.134 fos cosa de Z, que subratllava com a català el *enxemplo* alhora que afegia la variant castellana a continuació. A la formulació del *Dotzè* d'aquest eximpli li manca la partícula negativa davant el primer verb, cosa que degué corregir X o Z; de fet, el mateix Eiximenis la porta al *Terç*: *Qui no ha or en bossa haja mel en boca* (cap. 829). També figura aquest proverbi en la *Doctrina de ben parlar*, traducció catalana del *Tractatus loquendi et tacendi* d'Albertano da Brescia, sembla que com a interpolació afegida en la traducció al text llatí original. L'enunciat V.135 presenta la mateixa encunyació que la ja consignada al *Libro del buen amor* (s. XIV), anotada posteriorment per Hernán Núñez (1555). La interpolació del proverbi V.136 degué anar a càrrec de l'autor de X, que el devia conèixer a partir del *Llibre de bones costumes dels hòmens e dels oficis dels nobles*, traducció de l'obra de Jacobo de Cessulis *Solacium ludi scacorum*. «Per ço es diu vulgarment: *cortesía de boca molt val e poc costa*», i potser li'l recordà el sintagma *mel en boca* (-> *cortesía de boca*); el proverbi devia ser d'origen italià: *Cortesía di bocca molto vale e poco costa*.

Dotzè del Chrestia (Francesc Eiximenis)	Dichos de sabios (Jacob Zadique d'Uclés)
Diu l'eximpli vulgar que tres coses aïra Déus molt, ço és: pobre orgullós, e vell luxuriós, e rich monçoneguer (cap. 816)	Dize el enxemplo vulgar que tres cosas aira Dios: pobre orgulloso, e viejo luxurioso, e rico mentidor (V.161)

El proverbi prové de la *Biblia*: «Tres menes de gent avorreix la meva ànima, / i la seva vida m'irrita terriblement: / el pobre orgullós, el ric mentider, / el vell adúlter mancat de seny». Figura en la traducció catalana de *Fiori de virtù*: «Salomó diu: Tres generacions de gents Déu desama: lo pobre superbo, lo rich avar e lo vell luxuriós» (*Eclesiàstic* 25.2).

Consolació de filosofia (Boeci)	Dichos de sabios (Jacob Zadique d'Uclés)
Segons lo proverbi qui diu axí: la vostra cara mostra quina és la vostra condició (p.18)	Dize el proverbio común : El vuestro rostro muestra que tal es vuestra condición (VI.22)

És tracta d'un proverbi que ja circulava, amb formulacions variants, en llatí: *Imago animi vultus, Speculum quidem cordis facies est hominis, Animum videre in facie, Est speculum mentis facies oculique revelant*, etc. En català es troba, també amb variants, a l'obra de Jafudà Bonsenyor: *Lo ull és torsimany del cor* (núm. 666), en altres dues anotacions del *Dotzè*: «Lo principal juy de l'hom està en l'ull, en quant aquell és ver missatger del cor» (cap. 812) i «Segons los philòsofs, la cara és mirall del cor» (cap. 813), al *Tirant lo Blanc*: *Los ulls són missatgers del cor* (cap. 109), etc.

<i>Consolació de filosofia (Boeci)</i>	<i>Dichos de sabios</i> (Jacob Zadique d'Uclés)
Neró (...) soptosament mogut de gran ira feu-lo venir [a Sèneca] denant si e dix-li que elegís en quina manera volia morir (...); lo qual forçat elegí que fos sagnat de dos brassos e posat en banys, e enaxí nodrí corp qui li tolch la vida (p.30)	Dize el proverbio común : Cría cuervo e sacarte ha el ojo (VI.29)

En la traducció castellana del text de Ginebreda, impresa a Sevilla el 1497, desapareix el fragment de la referència metafòrica al *corb*, origen del proverbi:

Nero [...] en un punto movido con gran yra fizolo venir [a Sèneca] delante sí e díxole que escogiese en qual manera quería morir [...]; la qual forçado escogió que fuese sangrado de los dos braços e puesto en un baño fasta que le quitó la vida.

Pel que hem pogut veure, els textos precedents llatins de l'obra de Boeci tampoc no duïen aquest fragment final del paràgraf. Així doncs, alguns dels dos autors, el de X o el de Z, va reescriure com a proverbi comú la frase «e enaxí nodrí corp qui li tolch la vida», tot substituint *toldre la vida per treure l'ull / sacar el ojo*. No hi ha documentació catalana antiga amb aquesta concreció, que sí que es troba, amb variants, al compendi aragonès *Romancea proverbiorum* (s. XIV) i al castellà *Seniloquium* (s. XV). Això apunta més cap a la mà castellana de Zadique, mentre que la reconversió i designació de l'enunciat català de Ginebreda com a *proverbi* comú apuntaria cap l'autor de X, més o menys així (com a conjectura): «Diu el proverbi comú *nodreix corb e et tolrà la vida*».

<i>Consolació de filosofia (Boeci)</i>	<i>Dichos de sabios</i> (Jacob Zadique d'Uclés)
Sents açò que jo t'he dit o est axí com a ase qui ou esturments? Notats que en aquell temps era proverbi en Grècia, quant algun hoya paraules de gran sentència e no les entenis, deyen que aquell era axí com a ase qui ou esturments, car jassia que ls hoja emperò no entén la acordança del so (p.34-35)	Dize Boeçio que proverbio era antiguamente que, quando oyen palabras de grant sentencia e non las entendían, dezían que aquel tal que non lo entendie era así como el asno que oye los estrumentos que, maguer los oya, non entendía la concordança del son (VI.35)

No hem trobat cap altra referència del símil contingut en aquest proverbi, que Boeci presenta com a grec.

<i>Consolació de filosofia (Boeci)</i>	<i>Dichos de sabios</i> (Jacob Zadique d'Uclés)
Perquè appar la veritat del proverbi qui diu comunament , que les dignitats e honors mostren les bones e àvols condicions, e mostren quina és la persona en dignitat posada; car cells qui són posats en loch alt són vists per més persones que cells qui són en loch baix, e mils són coneguts e pus certament; e per ço les honors en què los àvols són posats los tornen en desonors més que en honors (p.118-119)	Dize Boeçio que proverbio común es que las dignidades e onras muestran las buenas e las malas condiciones e muestran que tal es la persona que es puesta en dignidad, ca aquellos que son puestos en logar alto son vistos por más que aquellos que son en logar baxo, e mejor son conoçidos e más ciertamente. E por esto los onores en que los de las malas condiciones son puestos los tornan más en desonores que en onores (VII.25)

Es tracta d'una glossa de la màxima llatina *Honores mutant mores*, d'origen grec (Paula Val Naval 2009).

Els trenta-tres enunciats finals

Després del darrer enunciat procedent de Boeci, com a final del capítol setè i cloenda del llibre, hi ha 33 enunciats amb les fórmules d'inserció: *Dixe Catón* (VII.58), *Dixe el sabio* (VII.59, VII.61, VII.71, VII.79, VII.82, VII.83, VII.84), *Dixe el francés* (VII.60), *Dixe el proverbio* (VII.62, VII.63, VII.64, VII.65, VII.66, VII.70, VII.72, VII.73, VII.74, VII.75, VII.76, VII.77, VII.81, VII.85), *Dixe Salamón* (VII.67, VII.87, VII.88, VII.89), *Dixe Encrueri* (VII.68), *Dixe un trovador* (VII.69), *Dixe Séneca* (VII.78), *Dixe el aragonés* (VII.80) i *Dixe el actor* (VII.86), a més d'un enunciat sense fórmula d'inserció (VII.67bis). Vista la naturalesa d'aquesta *amplificatio* proverbial i la documentació paremiològica d'una tercera part, que els acredita com a usats en l'àmbit català, conjecturem que l'afegit d'aquesta relació degué ser fet, en la seva majoria, per l'autor de la selecció sapiencial, més que no pas pel traductor de la selecció. Això dit, sense perjudici que Zadique també n'hi podria haver incorporat alguns, com ara els atribuïts al *francès* i a l'*aragonès*, en coherència amb el que hem apuntat adés en parlar de l'*exxemplo catalán* (V.134) i el *castellano dixè* (V.135), ja que Zadique devia tenir més present aquesta dimensió interlingüística que no el seleccionador, que componia el seu llibre a València per a un lector català.

Sense entrar a fons en l'anàlisi paremiològica d'aquests 33 enunciats, per no allargar excessivament aquest article, posarem de manifest algunes de les codificacions catalanes que probablement faria servir l'autor de X:

Text X	Text Z
Molt parlar nou, molt gratar gratar cou	El mucho fablar nuze e el mucho rascar escueze (VII.62)
A bon entenedor, poques paraules	Al buen entendedor, pocas palabras le abastan (VII.63)
Oradura és malaltia que no ha medecina	Quien de locura enferma, tarde sana (VII.65)
Tramet savi i res no li digues	Enbía al sabio en tus cosas, e no le digas cosa (VII.66)
Bé demana qui bé serveix	Aquel demanda a su señor que tan bien lo sirve (VII.67bis)
Beneït és qui per mal d'altri se castiga	Bienaventurado es aquel que en mal de otrie se castiga (VII.70)
Més sap el foll a sa casa que el savi a casa d'altri	Más sabe el loco en su fazienda quel cuerdo en el agena (VII.72)
No dona qui ha, mas qui veat ho ha	Non da quien ha, mas quien usado lo ha (VII.75)
Guarda't d'amic que ab les ales et cobre i amb el bec et pic	Non te pagues de amigo que con las Text les te cubra e te fiera con el pico (VII.2)

L'autor de X també inclogué, en aquest contingent final, dues estrofes de Cerverí de Girona, ja que *Encrueri* (VII.68) és una dolenta transcripció d'*En Cerverí* i el *trovador* de l'enunciat VII.69 és el mateix Cerverí:

Verses proverbials (Cerverí de Girona)	Dichos de sabios (Jacob Zadique d'Uclés)
Si volets c'om vos am, / amats de bon' amor; / no camjets per aram / aur, ne seyn per foylor. (estrofa 24)	Dize En Cerverí: Si queredes que los omnes vos amen, amad de buen amor e non troquedes por aranbre oro, nin seso por locura (VII.68)
Mos parents si 's reffrayn / en far mon desplaer, / aytant con plus me tayn / m'à doble malsaber. (estrofa 31)	Dize un trovador: Quanto más el mi amigo se acuçia en me fazer desplaer, atanto quanto más me atañe, me dobla el mal sabor (VII.69)

Alguns errors de la traducció

El coneixement del català per part de Jacob Zadique d'Uclés no era tan complet com caldria, i la traducció se'n ressent. Vegem alguns exemples, en el ben entès que el contrast entre els textos catalans de partida i la traducció de Zadique obri un ampli camp d'estudi per abordar.

Per tal donà consell Aurelius, <i>dux Orleadie</i> , a sos fills en la mort, que per res no fahés injúria a nagú, car dix que la injúria crida a Déu contra aquell que la fa fins que la ha Déu venjada per aquell mateix o per altre (<i>Dotzè</i> , cap. 183)	Por esto dava consejo Aurelio a sus hijos que por cosa non fiziesen injuria a ninguno, ca dixo que la injuria clama a Dios contra aquél que la faze fasta que la ha Dios vengada por aquél mesmo o por otro (III.45)
Per tal dix lo gran Ermes Trimegistus, escrivint al senat de Roma: <i>Adiscite et audite sapienciam qui indicatis terram</i> , e vol dir axí, parlant als regents del món: Aprenets e oÿts saviea, vosaltres qui jutjats les gents de la terra (<i>Dotzè</i> , cap. 494)	Dize el grant Hermes escribiendo al señor de Roma: Aprendet e oíd sapiencia vosotros que judgades la tierra (IV.104)
Dien los theòlechs que, entre les cinch coses que Déus s'à retingudes per especials regualies sues, és una denunciar les coses esdevenidores (<i>Dotzè</i> , cap. 724)	Dizen los teólogos que entre las cosas que Dios retovo por realizas espeçiales para sí es denunciar las cosas avenideras (V.53)
Diu aquí Anselm que do de consell és fort gran do (<i>Dotzè</i> , cap. 733)	Dize Anselmo quel don de consejo es mucho fuerte e grande don (V.78)
Segons que recita Freculphus bisbe de Lexonia [...] Theodorich [...] deliberà que més li valia ab affany e ab perill de batalles cerchar lo menjar que si estigués en Roma ab abundància e ab ociositat per molt de bé que hagués (<i>Consolació</i> , pròleg)	Dize Ferculso obispo de Alexonia que Teodoriche rey de Libera que más valía con afán e con peligro de guerra buscar su onra e estado que estar en Roma oçioso e con grande abundança de bien (VI.14)
Dix Empedocles... (<i>Consolació</i> , llibre I)	Dize Imper d'Uclés... (VI.33)
... E si conexia si mateix conexeria que les dites coses a ell jusanés e sotmeses no poden ésser benança sua... (<i>Consolació</i> , llibre II)	... E si conosçe a si mesmo, conosçerá que la cosas insanas e sometidas non pueden ser bien andança suya... (VII.13)
...per bonesa de virtut e de saviesa tots los vicis e peccats són corregits e esmenats (<i>Consolació</i> , llibre III)	...por la bondat de virtud e de sapiencia todos los errores del mundo e los pecados son corregidos e esaminados (VII.43)

Hem anotat les traduccions defectuoses de *per res* -> *por cosa*, *senat* -> *señor*, *regalies* -> *realezas*, *fort gran do* -> *mucho fuerte e grande don*, *deliberà* -> *rey de Libera*, *Empedocles* -> *Imper d'Uclés* (les modificacions en antropònims son freqüents, però aquesta, escrita d'Uclés estant, és especialment divertida), *jussanes* -> *insanas*, *esmenats* -> *esaminados*.

Així mateix, el coneixement de la font permet millorar la transcripció del text traduït, com hem vist més amunt en el cas d'En Cerverí o, també, en l'enunciat III.27 de Z, on cal corregir *non turable* per *non curable*, ja que prové de *dada a no cura*. D'altra banda, la traducció pot esdevenir un instrument útil per a refer lliçons il·legibles del text català originari, com en el cas següent:

Deya sent Johan: <i>Filioli, non diligamus verbo, sed opere et veritate</i> , e volia dir així: Fills meus, no ... e veritat (<i>Dotzè</i> , cap. 801)	Dize Sant Juan: Mis hijos, non amedes de palabra, mas por obra e con verdat (V.137)
---	---

Valor paremiològic de les traduccions

La inserció de proverbis en obres literàries, és a dir, la troballa de proverbis en context, comporta dues conseqüències paremiològiques de primer ordre: 1) garantia d'ús; 2) informació pragmàtica del significat. Altrament, quan trobem un proverbi en un compendi, aquestes dues perles desapareixen, tret que l'autor hi aportí informacions suplementàries, normalment de tipus diatòpic, les quals tampoc no exclouen que no l'hagi agafat, al seu torn, d'un altre compendi anterior. I quan trobem un proverbi propi d'una llengua traduït en una altra, de cap manera no es pot assegurar, si no hi ha altra documentació, que es tracti d'un proverbi usat en la llengua meta.

Així doncs, quan Eiximenis designa un proverbi com a «proverbi comú» o l'introdueix amb fórmules del tipus: «diu l'eximpli», «diu hom», etc., significa que aquest proverbi és conegut i d'ús en l'àmbit català. I quan algú tradueix el text d'Eiximenis al castellà, per molt que s'hi conservi la qualificació de «proverbi comú», no vol dir que el proverbi esmentat sigui ni conegut ni d'ús en l'àmbit castellà, si no hi ha altra documentació. Per això, resulta inacceptable, des d'una exigent crítica paremiològica documentada, l'afirmació d'Hugo Bizzarri (1999: 40), quan diu:

Muchos de los refranes que se hallan en los *Dichos de sabios* podemos considerarlos en el grupo de 'refranes clásicos' del refranero espanyol.

Entre els que cita com a «refrán clásico del refranero español», hi ha *Más vale ingenio que fuerza*, desconegut absolutament en l'àmbit castellà perquè no és altra cosa que un calc poc reeixit del refrany català *Més val giny que força*. D'altra banda, resulta xocant llegir que l'entrada V.128 de Zadique «retoma la imatge de *quien da de lo suyo ante de su muerte mereçe que le den con un maço en la frente*» (Bizzarri 1999: 40), haguéu compte que la primera anotació és de 1402 i la segona de 1508; més aviat, totes dues beuen del català que, al seu torn, havia begut de l'italià.

Una altra pàgina no gaire afortunada del llibre de Bizzarri és quan exposa tot un seguit d'enunciats de Zadique sota l'epígraf: «la aportación más valiosa de esta obra es la gran cantidad de refranes documentados por primera vez» (1999: 41). Efectivament, molts d'aquests enunciats hi són

consignats per primera i única vegada (en castellà) —mentre no es demostrï el contrari—, ja que no són refranys de la llengua castellana sinó traduccions del català. Així: «non estaban todas las bestias en el canpo» (I.10), «donde es muchedumbre es mucha confusión de toda razón e fallesçimiento de entendimiento» (II.28), «la fenbra naturalmente se inclina a querer e desear lo quel omne le tira e vieda» (II.29), etc.

L'obsessió per fer passar com a refranys castellans les traduccions de proverbis d'altres llengües la va iniciar Gonzalo Correas (1571-1631), amb una actitud que podríem qualificar d'imperialista, en contraposició al capteniment humanista d'Hernán Núñez (1475-1553), respectuós envers les altres llengües romàniques (Conca & Guia 1998). Un dels darrers exponents d'aquella actitud és Hugo Bizzarri, que ha negat de forma indocumentada la catalanitat subjacent de l'obra *Refranes famosíssimos y provechosos glosados* (1509), que és traducció de l'obra *Refranys en prosa catalana glossats* (Conca 1994; Conca & Guia 1996: 77-252). En la seva edició de *Refranes famosíssimos*, Bizzarri té la gosadia d'afirmar que «ningún rasgo de la lengua de esta obra permite advertir un catalanismo subyacente» (2009: 215) i no s'està de criticar el nostre mètode de recerca (2009: 212):

Se orientan luego a demostrar el catalanismo de los *Refranes glosados* de 1509, cuyas paremias los estudiosos se empeñan en reconstruir en búsqueda de esa catalanidad originaria: «[...] hi ha una manera de provar l'existència d'una catalanitat originària a les versions castellanés de *Refranes famosíssimos...* i de *Refranes glosados...*: l'anàlisi lingüística i documental de llurs refranys» (Conca y Guia 1996: 110)

Tanmateix, en editar ell mateix la traducció de Zadique, després de la nostra descoberta de la font, haurà de mossegar-se la llengua, ja que els proverbis de *Refranes famosíssimos* que hi ha en *Dichos de sabios* són, doncs, traduccions del català. Ho posem de manifest en el treball que hem presentat al XIX Col·loqui de l'AILLC.

Conclusions

La descoberta del text base de la traducció de Zadique d'Uclés, un llibre perdut i avui identificat, és un fet que considerem important per a la història de la literatura sapiencial catalana i la seva influència sobre la castellana, especialment perquè posa en primer pla d'aquesta temàtica la figura de Francesc Eiximenis. Els extrets del *Dotzè del Crestià* i llur immediat trasllat a Castella i traducció al castellà posen de manifest un èxit editorial que ens era desconegut i que, a partir d'ara, caldrà aprofundir en molts vessants.

Des del punt de vista històric, s'ha d'indagar en la València de la darrera dècada del segle XIV, per esbrinar qui pogué compondre el llibre sapiencial miscel·lani, si per iniciativa pròpia o per encàrrec d'algú, per intentar saber com una còpia d'aquest llibre arribà a mans del mestre de l'Orde de Sant Jaume Lorenzo Suarez de Figueroa, així com resseguir la transmissió posterior de l'obra, en català i en castellà, si fer-se pot.

Des del punt de vista lingüístic, cal estudiar en profunditat la traducció mateixa, atenent el grau de coneixement de les llengües origen i meta per part del traductor, analitzar les estratègies de traducció (literalitat, calcs, amplificacions, omissions...) i altres aspectes traductològics.

Maria Conca & Josep Guia. Eiximenis i Boeci en el llibre sapiencial català traduït al castellà per Jacob Zadique d'Uclés en 1402

Des del punt de vista paremiològic, cal insistir en la necessitat d'aplicar el mètode de les concordances fràsiques, diacrònic i contrastiu, que s'ha demostrat ben eficaç per tal descobrir dependències, autories i fonts. En el cas que ens ocupa, podem afirmar que gràcies a l'aplicació del mètode hem pogut trobar els textos originals que van donar lloc al llibre que va traduir Jacob Zadique d'Uclés.

Bibliografia

- Amador de los Ríos, José (1861-65): *Historia crítica de la literatura española*, 7 vols., Madrid, Imp. de J. Rodríguez.
- Bataller, Alexandre (2001): *Les traduccions del Liber de moribus hominum et de officiis nobilium super ludo scachorum de Jacobus de Cessulis*, Tesi Doctoral, Universitat de València.
- Bizzarri, Hugo ed. (2009): *Refranes famosíssimos y provechosos glosados (1509)*, Saragossa, *Hispanica Elvetica*.
- Boeci (1874): *Llibre de consolació de philosophia* [traducció d'Antoni Ginebreda], a cura d'Àngel Aguiló, Barcelona, Àlvar Verdaguer.
- Cabré, Lluís & Montserrat Ferrer (2012-06-09): *Cens de traduccions al català medieval fins al 1500*. <http://translatdb.narpan.net>
- Cervera, Guillem de (1991): *Versos proverbials*, a cura de Joan Coromines, Barcelona, Curial.
- Conca, Maria (1994): *Teoria i història dels proverbis catalans. Aplicació a un corpus paremiològic del segle XVI*, Tesi Doctoral, Universitat de València.
- Conca, Maria i Josep Guia (1996): *Els primers reculls de proverbis catalans*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Conca, Maria i Josep Guia (1998): «Proverbis catalans al *Vocabulario de Refranes* de Gonzalo Correas», *Actes del XXI Congrés Internacional de Lingüística i Filologia Romança* (Palermo, 1995), v. III, Tübingen: Max Niemeyer Verlag, pp. 137-148.
- Conca, Maria i Josep Guia (2013): «El *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs*, de Jafudà Bonsenyor, text sapiencial català del segle XIII: transmissió y traduccions», *Aliento* 3, Presses Universitaires de Nancy, pp. 229-276.
- Conca, Maria i Josep Guia (2014): *La fraseologia. Principis, mètode i aplicacions*, València, IIFV-Bromera.
- Conca, Maria i Josep Guia (2023): *El Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs, de Jafudà Bonsenyor, en el context de la literatura sapiencial de la Mediterrània occidental*, pendent de publicació.
- Eiximenis, Francesc (1484): *Dotzè llibre del Crestià I*, València, Lambert Palmart.
- Eiximenis, Francesc (1986): *Dotzè llibre del Crestià II.1*, a cura de Curt Wittlin i altres, Girona, Col·legi Universitari de Girona.

Maria Conca & Josep Guia. Eiximenis i Boeci en el llibre sapiencial català traduït al castellà per Jacob Zadique d'Uclés en 1402

- Eiximenis, Francesc (1987): *Dotzè llibre del Crestià II.2*, a cura de Curt Wittlin i altres, Girona, Col·legi Universitari de Girona.
- Eiximenis, Francesc (2005): *Dotzè llibre del Crestià I.1*, a cura de Xavier Renedo i altres, Girona, Universitat de Girona.
- García de Castro, Diego (2006): *Seniloquium*, a cura de Fernando Cantalapiedra i Juan Moreno, València, PUV.
- González-Blanco, Elena (2007): «Las traduccions romances de los *Disticha Catonis*», e-Humanista 9, pp. 20-82.
- Bonsenyor, Jafudà (1889): *Llibre de paraules e dits de savis e filòsofs*, a cura de Gabriel Llabrés, Palma, Joan Colomar.
- Mettmann, Walter (1960): «Spruchweisheit und Spruchdichtung in der spanischen und katalanischen Literatur des Mittelalters», *Zeitschrift für romanische Philologie* 76, pp. 94-117.
- Núñez, Hernán (2001): *Refranes o proverbios en romance*, a cura de Lluís Combet, Germán Conde, Josep Guia i Julia Sevilla. Madrid, Guillermo Blázquez.
- O'Kane, Eleanor (1959): *Refranes y frases proverbiales españolas de la Edad Media*, Madrid, Anejos del Boletín de la RAE.
- Riera, Jaume (1984): «Sobre la difusió hispànica de la *Consolació* de Boeci», *El Crotalón. Anuario de Filología española*, 1, pp. 287-327.
- Riera, Jaume (1989): «Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV», dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, València-Barcelona, IFV-PUV, v. VIII, pp. 699-709.
- Rodríguez de Castro, Joseph (1781): *Biblioteca española. Tomo primero, que contiene la noticia de los escritores rabinos españoles*, Madrid, Imprenta Real de la Gazeta.
- Toledo, José (1961): *Inventarios del Palacio Real de Valencia a la muerte de doña María, esposa de Alfonso el Magnánimo*, Valencia, Anejo 7 de *Anales del Centro de Cultura Valenciana*.
- Val Naval, Paula (2009): «Hombres mutant mores en la *Summa supra phisonomian* de Guillermo de Aragón: configuración y desarrollo de un tópico literario», *Humanismo y pervivencia del Mundo Clásico*, IV.3, pp. 1547-1553.
- Wittlin, Curt (2009): «Francesc Eiximenis i la Bíblia. Qüestions pràctiques sobre l'edició i indexació d'al·lusions i citacions», *Llengua & Literatura* 20, pp. 227-237.
- Zadique d'Uclés, Jacob (2019): *Dichos de sabios (1402)*, a cura d'Hugo Bizzarri, San Millán de la Cogolla, Cilengua.